

A photograph of a church interior. In the foreground, a man in a dark sweater stands at a podium, looking down at a book. To his right is a grand piano. In the background, there is an altar with a large wooden cross, two lit candles, and a microphone. The church has high, arched windows with a grid pattern and a chandelier hanging from the ceiling. The scene is lit with warm, soft light.

HANNEKE LENDERS

# AMBITIES EN MACHTSAANSPRAKEN



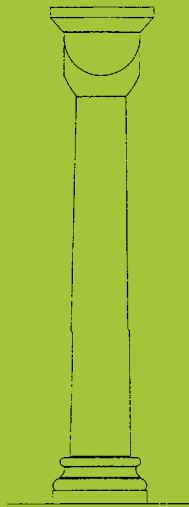
## JANSKERK JANSKERKHOF 26 UTRECHT

In de jaren veertig en vijftig van de elfde eeuw werden in Utrecht maar liefst drie kerken gebouwd: de Pieterskerk, de Janskerk en de kerk van de Paulusabdij. Aanleiding voor deze bouwactiviteiten was het overlijden van Koenraad II, de keizer van het Heilige Roomse rijk, in 1039 in de bisschopsstad. Zijn ingewanden werden in de Utrechtse dom begraven. Koenraad's zoon en opvolger Hendrik III begunstigde het Utrechtse bisdom met nieuwe bezittingen, die de kerkbouw mogelijk maakten. Bisschop Bernold, een vertrouweling van de keizerlijke familie, zag toe op de bouw van de kerken, die aan de oostzijde (Sint-Pieter), noordzijde (Sint-Jan) en de zuidzijde (Sint-Paulus) van de bisschoppelijke burcht en de kathedrale domkerk verrezen. Samen met de later voltooide Sint-Marie vormden deze kerken in de stad een kruis rondom de kathedraal. Hoewel het bestaan van een vooropgezet concept niet kan worden bewezen, wordt nog vaak aangenomen dat het al bij de bouw onder Bernold te doen was geweest om een zogenaamd 'kerkenkruis', waarmee de bisschopsstad een afspiegeling werd van het Hemelse Jeruzalem. De wijding aan Petrus, Paulus en Johannes (en later Maria) verwees naar de vier vroegchristelijke hoofdkerken van Rome. De bouw van drie kerkgebouwen was dan ook zeer betekenisvol en verhoogde de status van de Utrechtse bisschopsstad op niet geringe wijze. Aan de kerken van Bernold ligt een vrijwel identiek bouwplan ten grondslag. Deze vormgeving was niet willekeurig, maar droeg boodschappen in zich, die voor de verschillende opdrachtgevers van belang waren. Dit was ook het geval met de Janskerk, die in 1054 werd ingewijd.



De huidige Janskerk aan het Janskerkhof toont de sporen van de geschiedenis in diverse wijzigingen aan het ex- en interieur. Zo werden de koren gewijzigd, werden de arcades van zuilen vervangen door pijlers en zijn de torens aan het westwerk bij een storm in 1674 ingestort, waarna een nieuwe westelijke façade werd opgetrokken. In de elfde eeuw was de Janskerk in opzet een kruisvormige zuilenbasiliek met een hoofdkoor en twee nevenkoren die van buiten veelhoekig waren, maar van binnen half rond. Onder het hoofdkoor bevond zich een crypte die vanuit de zijkoren bereikt werd.

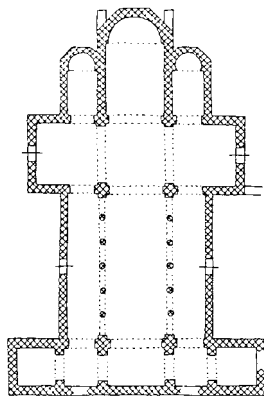
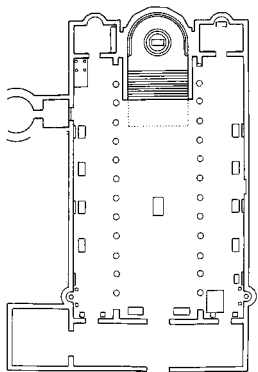
Lange tijd werd bij de architectuurhistorische analyse van de Janskerk de nadruk gelegd op de (vermeende) invloed van bisschop Bernold. Nader onderzoek heeft echter aangetoond dat diens directe invloed op het architectuurconcept waarschijnlijk beperkt is gebleven tot de vormgeving van de crypte onder het hoofdkoor. De decoratie van de zuilen volgden de zuilen in de crypte van de Sint-Salvator, waar de Utrechtse bisschoppen van oudsher werden bijgezet. Door de verwijzing naar deze bisschoppelijke grafkerk werd de verbondenheid met het bisdom tot uitdrukking



gebracht. De Pieterskerk heeft een vergelijkbare crypte. Bernold had zijn positie als bisschop aan de keizer te danken en regeerde als wereldlijk heerser in naam van de keizer over Sticht en Oversticht. Zijn positie als bouwheer hangt daarmee samen en de invloed van keizer Hendrik III was dan ook van groter gewicht bij de vormgeving van de kerken dan die van Bernold. In de architectuur van de Utrechtse kerken waren diverse verwijzingen te zien naar de keizer en zijn dynastie. Opvallend zijn bijvoorbeeld de overeenkomsten in de kooropbouw van de Jans- en Pieterskerk met de St Apollinare, een belangrijke keizerlijke kerk in het Italiaanse Classe nabij Ravenna. De combinatie van een verhoogd middenkoor met twee nevenkoren boven een crypte is typerend. Zo ook een uitwendig driezijdige, inwendig halfronde koorsluiting. Ook de opbouw van de westwerken vertoont overeenkomsten. De westpartij van de Janskerk bestond oorspronkelijk uit een ondiepe hal ter breedte van de gehele kerk, die werd geflankeerd door vierkante ruimtes. In Classe waren deze ruimtes licht verhoogd. Een belangrijk verschil was dat het westwerk van de Janskerk voorzien was van twee torens.

Classe maakte, net als Utrecht, onderdeel uit van het rijk van keizer Hendrik III. De kerk in Classe was echter veel ouder en was gesticht door de Byzantijnse keizers, de directe opvolgers van de Romeinse keizers. De Duitse keizers toonden zich al sinds Karel de Grote als de directe opvolgers van de Romeinse keizers en Hendrik III had belang zich in deze traditie te scharen. De dynastie van Hendrik III had pas recent de keizerstroon verworven: Koenraad II was de eerste keizer uit het Salische geslacht geweest en het was voor zijn zoon noodzakelijk om zijn machtsaanspraken in het rijk te legitimeren. Architectuur was een middel om je te presenteren als rechtmatig opvolger van eerdere keizers en in de architectuur van keizerlijk opdrachten werd deze zogenaamde 'Renovatio Imperii' tot uitdrukking gebracht in citaten van (vroegchristelijke) Romeinse gebouwen. De verwijzing naar de kerk in Classe was interessant voor de keizer, omdat deze was verbonden met het vroegchristelijke Romeinse keizerrijk. De kerk in Classe was bovendien door de vorige keizerlijke dynastie, de Ottonen, begunstigd. Natuurlijk stonden er veel belangrijker vroegchristelijke kerken in Rome, maar deze architectuurmodellen waren niet geschikt omdat de keizer een machtsconflict had met de paus. In de architectuur van de Utrechtse kerken, die rondom het hart en ingewanden van de eerste Salische keizer werden gesticht, was de verwijzing naar een belangrijke hoofdkerk van de opeenvolgende keizers zeer betekenisvol. De keizerlijk hofhouding kon dergelijke citaten op waarde schatten.

## EEN KERK VAN EN VOOR **BISSCHOP, AARTSBISSCHOP EN KEIZER**



Hendrik III werd bij het bepalen van de concepten van de Utrechtse kerkbouw bijgestaan door Herimann II, die aartsbisschop van Keulen was. Herimann was een kleinzoon van de laatste Ottoonse keizer. Hij trad veelvuldig op als bouwheer en was in staat intellectueel ingewikkelde bouwprogramma's op te stellen. Zijn invloed wordt vooral afgeleid uit het gebruik van het 'halsringloze dobbelsteenkapiteel' voor de zuilen in de Utrechtse kerken. De zuil wordt in het algemeen gezien als het meest significante, sprekende element in de architectuur. In kerkbouw worden de zuilen ook verbonden met de figuurlijke steunpilaren van de kerk, zoals de apostelen of de kerkvaders. Het kapiteel vormt op zijn beurt weer het meest opvallende onderdeel van de zuil. Het halsringloze dobbelsteenkapiteel kwam enkel voor in kerken waar Herimann als bouwheer optrad. Het verwees naar de zuilen uit de aartsbischoppelijke kapel in Keulen. Door het gebruik ervan werd de verbondenheid van Utrecht met het aartsbisdom Keulen in de architectuur van de Janskerk tot uitdrukking gebracht.

Architectuur is altijd een belangrijk middel geweest om je te positioneren in een maatschappij en macht uit te dragen, zo ook in de architectuur van de Janskerk. Hoewel hier de sporen van de elfde-eeuwse bouwcampagne minder goed zichtbaar zijn dan in de nabijgelegen Pieterskerk, getuigt ook de Sint Jan van de ambities en machtsaanspraken van een keizer, een aartsbisschop en een bisschop en van de complexe machtsverhoudingen in deze periode. Utrecht was onderdeel van het Duitse keizerrijk en de bisschop was leenheer van de keizer. In de kerkelijke hiërarchie stond het gebied onder het gezag van de Keulse aartsbisschoppen. De kerkelijke en politieke sferen waren echter nauw met elkaar verbonden, wat mede leidde tot de invloed van verscheidene machthebbers op de architectuur van de Janskerk.

### Bronnen

- Koos Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Zwolle 2007
- A.J.J. Mekking, 'Een kruis van kerken', in: A.J.J. Mekking (red.), *Utrecht, kruispunt van de middeleeuwse kerk*, Utrecht 1988
- A.J.J. Mekking: *De zogenoemde Bernold-kerken in het sticht Utrecht, Herkomst en betekenis van hun architectuur* In: R.E.V. Stuip, C. Vellekoop (red.), *Utrecht tussen kerk en staat*, Hilversum 1991